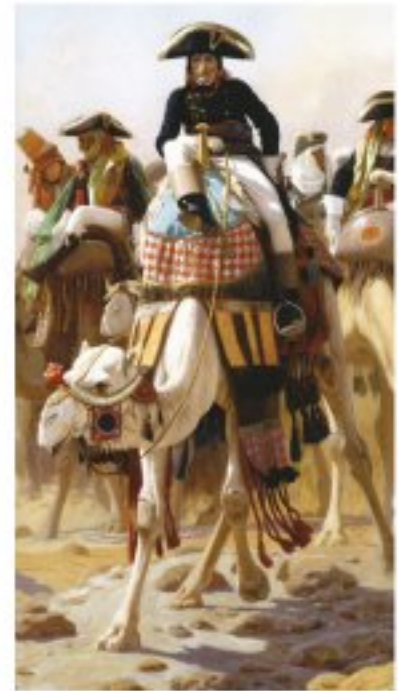

MODERN ORTA DOĞU TARİHİ

1453-2015

JAMES L. GELVIN

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ ix

TEŞEKKÜR xi

GİRİŞ 1

KISIM I MODERN ÇAĞIN GELİŞİ 7

Bölüm 1 Geç Antikiteden Yeni Bir Çağın Şafağına 11

Bölüm 2 Ateşli Silah İmparatorlukları 24

Bölüm 3 Ortadoğu ve Modern Dünya Sistemi 34

Bölüm 4 Savaş, Diplomasi ve Yeni Küresel Güç Dengesi 47

Belgeler 62

Evliya Çelebi: Seyahatname'den (1) 62

Evliya Çelebi: Seyahatname'den (2) 64

Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa Arasında Dostluk ve Ticaret Antlaşması

Taslak Metni, Şubat 1535 68

Sir John Cardin'in İran ve Doğu Hint Seyahatleri (1) 69

Sir John Cardin'in İran ve Doğu Hint Seyahatleri (2) 72

Okuma Önerileri 75

KISIM II MODERNLİK SORUNU 79

Bölüm 5 Savunmaya Yönelik Kalkınmacılık 82

Bölüm 6 Emperyalizm 102

Bölüm 7 Vasıf Cevheriye XIX. Yüzyıldaki Büyük Dönüşüm 120

Foto-Yazı: XIX. Yüzyılın Büyük Dönüşümü ve Sonrası 133

Bölüm 8 Fikir Hayatı 156

Bölüm 9 Sekülerizm ve Modernlik 168

Bölüm 10 Meşrutiyet Hareketleri 176

Belgeler 176

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında İmzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması 176

Tanzimat Fermanı 187

Islahat Fermanı 190

d'Arcy Petrol İmtiyazı 194

Cezayir: Yenilginin Şiiri 197

Hüda Şaravi: Yeni Bir Akıl Hocası ve Onun Kadınlar Salonu 199

Rifâa Rafî' El-Tahtavi: Altın Çıkarma veya Paris'e Genel Bakış 201

Muhammad Abdüh: Tevhid Risalesi 202

Namık Kemal: Hürriyet Gazetesinden 204

7 Ekim 1907 Tarihli İran Kanun-ı Esasi Mütemmimi 205

Okuma Önerileri 208

KISIM III BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE ORTADOĞU DEVLET SİSTEMİ 211

Bölüm 11 Kararnameyle Devlet Kurmak 215

Bölüm 12 Devrim ve Fetih Yoluyla Devlet Kurma 229

Bölüm 13 Milliyetçiliklerin İcadı ve Yayılması 246

Bölüm 14 İsrail-Filistin Çatışması 257

Belgeler 278

Osmanlı Ordusunda Bir Arap Askeri 278

Şam'daki Suriye Genel Kongresi'nin 2 Temmuz 1919 Tarihli Kararı 283

Theodor Herzl: Yahudi Sorununa Bir Çözüm 285

Balfour Deklarasyonu 287

Mahmud Derviş: Endülüs Üzerinde On Bir Yıldız 288

Okuma Önerileri 289

KISIM IV YAKIN DÖNEM 291

Bölüm 15 Otokratik Devlet 303

Bölüm 16 Petrol 323

Bölüm 17 ABD ve Ortadoğu 336

Bölüm 18 Direniş 355

Bölüm 19 Arap İsyanları 373

Sonuç Bir Dönemin Sonu mu? 389

Belgeler 402

Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın 23 Kasım 1961'de Port Said'deki

Zafer Günü Kutlamalarında Yaptığı Konuşma 402

Zekeriya Tamer: Onuncu Günde Kaplanlar 404

Ali Şeriatî Tarih Felsefesi: Habil ile Kabil'in Hikâyesi 407

Ayetullah Humeyni: İslâm Devleti 409

Seyyid Kutub: Yoldaki İşaretler 411

6 Nisan Hareketi'nin Gençliğin Taleplerini ve Taraflarla

Pazarlık Yapmayı Reddettiğini İlan Eden Bildirisi 414

Yassir Al-Manawahly: IMF 416

Okuma Önerileri 418

TARİH CETVELİ 421

KISA BİYOGRAFİLER 425

TERİMLER VE KİŞİLER SÖZLÜĞÜ 421

İNDEKS 443

BELGELER VE HARİTALAR

BELGELER

Nadir'den Zenith'e	18
Kosova Meydan Savaşı	30
Kahve	42
Köleler, Afyon ve Dünya Ticaretinin Seyri	44
Viyana Kuşatması'nın Yenir Yutulur Hale Gelişi	50
Küresel Bir Savaşa Yol Açmak	57
"Tanrı Nerede Kadir"	94
Kurgudan Daha Acayip Olan Gerçek	212
Örme Ceketler, Kar Maskeleri ve Kırım Savaşı	216
Sınırlar Nasıl Çizildi?	224
Bir Fıkra	320
Basra Hurmalarından California Hurmalarına	338
Devrimci Bir Sembolün Oluşumu	360
İslâmcılık mı Fundamentalizm mi?	362
Abdüsselam Trimek Kimdi?	376

HARİTALAR

Geç Antikçağ'da Ortadoğu	10
Hz. Muhammed Zamanında İslâm Dünyası	14
750 Yılına Kadarki İslâm Fetihleri	15
Ateşli Silah İmparatorlukları, 1700	32
Osmanlı İmparatorluğu, 1774-1915	54
Osmanlı İmparatorluğu, 1774-1915	55
Osmanlı İmparatorluğu, 1798-1914	59
Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran, 1800-1914	96
Ortadoğu, 1923	243
Filistin ve Ortadoğu	258
İsrail/Filistin 1921, 1948	267
1967'den Sonra İsrail ve İşgal Altındaki Topraklar	269
2014'ün Sonu İtibariyle IŞİD Yönetimindeki (Kendi Deyimleriyle) İslâm Devleti Hilafeti	399
Örgütün Hedef ve Beklentilerine Göre 2019'da İslâm Devleti Hilafeti'nin Egemen Olacağı Topraklar	400

GİRİŞ

1 7 Aralık 2010'da dünyanın en meşhur işportacısı Muhammed Buazizi Tunus'un Sidi Bouzid kentindeki hükümet binasının önünde kendini yaktı. Sabah bir polis mallarına el koymuş ve herkesin önünde onu aşağılamıştı. Önce yetkililere şikâyetle bulunmayı denedi, ama hiçbir sonuç alamadı. Sonra markete gitti, kolay tutuşan bir sıvı satın aldı, belediye binasının önünde bunu üzerine döktü ve çakmağı çaktı. Muhammed Buazizi on sekiz gün sonra öldü.

Buazizi'nin talihsiz eyleminden bir gün sonra diğer işportacılar bir gösteri düzenlediler. Çok geçmeden toplumun farklı kesimlerinden çok sayıda insan da onlara katıldı. Göstericilerin temel şikâyetleri hükümetin zorbalığı, halkın sorunlarına çözüm bulamaması ve olumsuz faaliyetlerinden dolayı hesap vermemesiydi. Ayrıca işsizlikten, yaygın yolsuzluk şikâyetlerine kadar başka rahatsızlıklar da dile getirilmekteydi. Gösterileri izleyenler olup bitenleri kaydederek internette paylaşmaya başladılar ve hükümet internet bağlantısını kesince bu kez görüntüleri doğrudan El-Cezire'ye, yani Arap dünyasının en popüler haber kanalına gönderdiler. Görüntülerin etkisiyle gösteriler bütün Tunus'a yayıldı. Başka ülkelerdeki Araplar ise otoriterliğin kalesi olan Tunus'taki gösterileri önce hayretle, sonra da hayranlıkla izlediler. 2010-2011 Arap isyanı başlamıştı.

2011'de Ocak ve Mart ayları arasında neredeyse bütün Arap dünyası ayakta yandı. Protesto ve isyanlar devam ederken ordular Tunus ve Mısır'daki diktatörleri devirecek, Libya'nın sözde devrimcileri (NATO bombardımanının da yardımıyla) bütün bir rejimi yıkacak, uluslararası baskı sonucunda Yemen'in lideri istifa etmek zorunda kalacaktı. Sadece buralarda değil Ceza-yir, Bahreyn, Irak, Ürdün, Kuveyt, Moritanya, Fas, Umman, Filistin, Suudi Arabistan, Sudan ve Suriye'de de protesto ve isyanlar patlak verdi.

İsyanın ilk günlerine ilişkin belki de en akılda kalıcı görüntüler, Kahire'deki Tahrir Meydanı'ndan geldi. Göstericiler Mısır isyanının merkez üssü haline gelen bu meydanı on sekiz gün boyunca işgal ettiler ve devlet başkanı Hüsnü Mübarek'in ordu tarafından devrilmesini sağladılar. Kahire'den bütün dünyaya yayılan bu görüntülerde sadece Mübarek'in istifasını istemekle kalmayıp aynı zamanda insan hakları, demokrasi ve haysiyet talep eden genç yığınlar vardı. Bugün bu görüntülerin Mısır'ın sokaklarında gerçekten

olup bitenleri tam olarak yansıtmadığını, bize ayıklanmış görüntülerden oluşan idealize edilmiş bir tablo sunduğunu biliyoruz. Çünkü gerçekte bu on sekiz gün boyunca 850 Mısırlı ölmüş, 6000 Mısırlı yaralanmış, 1200 Mısırlı ordu tarafından “kaybedilmiş” ve kundakçılar nefret ettikleri rejime ait yüzlerce binayı ateşe vermişti. Her şeye rağmen, 11 Eylül sonrası Amerikan toplumunda insanların ilk kez Araplar ve Müslümanlar hakkında, “Neden bizden nefret ediyorlar?” sorusunu sormak yerine, “Onlar da bizim gibiler,” diye düşündükleri günlerdi bunlar.

Derken hayaller yıkıldı ve rüyadan uyandık. Önce Libya ve Yemen’deki isyan bir şiddet hareketine dönüştü, sonra Suriye aynı yola girdi. Mısır’ı örnek alan Cezayir’deki kısa süreli protesto hareketi, üç bin göstericinin kendilerini yürüyüş yollarını kapayan ve adeta savaş düzenine geçmiş otuz bin toplum polisinin karşısında bulması sonucunda tamamen bastırıldı. Bahreyn’deki gösteriler de Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri’nden gelen askerî birliklerin ve polis güçlerinin yardımıyla Bahreyn hükümeti tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Mısır, Mübarek sonrası askerî yönetimden Müslüman Kardeşler iktidarına, oradan da insan hakları karnesi açısından Mübarek’e bile rahmet okutacak bir darbe yönetimine geçti. 2014’ün sonu itibarıyla, muhtemelen artık Arap isyanıyla en yakından ilişkilendirilen imaj Tahrir Meydanı’ndaki neşeli gençler değil, IŞİD militanlarının kestiği kelleler, çarpmıha gerdiği kurbanlar ve onların Suriye ve Irak’taki gaddar ve katliamcı terör yönetiminden kaçan mültecilerin oluşturduğu uzun kuyruklardı. Üstelik Afganistan ve Irak’ta yedi bin Amerikan askerinin (ve 500.000’in üzerinde Afgan ve Iraklı’nın) ölümüne sebep olan ve Amerikalı vergi mükelleflerine yaklaşık 4 ilâ 6 trilyon dolara mâl olan on küsur yıllık bir savaştan kendini yeni kurtarmış olan Amerika Birleşik Devletleri, bu olayların ardından bir kez daha, bu kez de IŞİD’in hakkından gelmek için bölgede savaşa girdi. Buazizi’nin kendini yakmasından üç yıl sonra, ümit vadetmeye devam eden tek tecrübe, her şeyin başladığı Tunus’unkiydi.

Bu dönemde alt üst olan tek yer Arap dünyası değildi. Türkiye’de 2002, 2007 ve 2011 seçimlerini kazanan popüler bir İslâmcı parti, seçimle iktidara gelen İslâmcıların bir daha sandığa gitmeyeceklerini öngören (“tek adam, tek oylar, tek sefer”) hâkim anlayışa meydan okudu. Öyle ki, Ak Parti örneği İslâm ve demokrasinin uzlaşamayacağını iddia eden herkesi haksız çıkarmış gibi görünüyordu. Derken başbakan parti tüzüğü dördüncü dönem başbakanlık yapmasına izin vermediğinden cumhurbaşkanlığı makamına geçerek rahat çalışabileceği bir başbakanla ülkeyi yönetmeye karar verdi. Seçimlere girdi ve kazandı. Bugün birçok Türk “tırmanan İslâmleşme” eğiliminden endişe ediyor. Önceden yasak olan başörtüsü üniversite kampüslerine geri dönmüş durumda. Amerikalılara belki de *blue laws* denilen o din esasına dayalı kişisel özgürlüğü kısıtlayıcı kanunların “o eski iyi günlerini” hatırlatacak şekilde alkol satışına belli sınırlamalar getiriliyor. Türklerin bir

kısmı kendisine Rus devlet başkanı Vladimir Putin'i örnek aldığı anlaşılan bir adamın "tırmanan otoriterlik" eğilimlerinden endişe ediyor. İran'da ılımlı lider Hasan Ruhani'nin başkan seçilmesi sefelinin tuhaf davranışlarından sonra yeni bir dönem vadediyor gibi göründü. Ancak İran'ın siyasal sistemi o kadar karmaşık ve anlaşılmaz ki iktidarın tam olarak kimin elinde olduğunu bilmek gerçekten zor. Belki İran'ın ciddiye alınan bir bölgesel güç olarak tanınmasından başka bir şey istemeyenlerin elindedir. Eğer böyleyse Batı'yla gergin ilişkileri yumuşatmaya istekli bir İrandan söz edilebilir. Ancak belki de İran'ın nükleer programına tam gaz devam etmeye ve Suriye ile Irak'taki savaşı körüklemeye kararlı olan şahinlerin elindedir.

Bazı sosyal bilimcilere ve yorumculara göre Ortadoğu'nun bugün yaşamakta olduğu felaket, kabilecilikten ve otoriter yönetim ve şiddet eğiliminden bu kadar çekmiş, anlamlı sınırları olan veya halkın iradesi sonucu doğal olarak oluşmuş çok az sayıda devletin bulunduğu, soy ve mezhep bağlarının diğer bütün bağları gölgede bıraktığı ve modern dönemde tam olarak hiçbir zaman ilerlememiş olan bir bölgede hiç de beklenmedik bir şey değildir. Genellikle sezgileri kuvvetli bir Arap ve Ortadoğu dünyası uzmanının dediği gibi, "İŞİD militanları gökten zembille inmediler. Köhnemiş bir medeniyetten arta kalan çürümüş bir enkazın içinden çıktılar."¹

Beyzbol oyuncusu ve bilge adam Yogi Berra bir keresinde şöyle demişti: "Her şey sil baştan kendini tekrar ediyor." Dünya Ticaret Merkezi, Pentagon ve Washington DC'deki bilinmeyen bir hedefe (bu muhtemel saldırı havada engellendi) yönelik 11 Eylül'deki El-Kaide saldırılarının ardından sosyal bilimciler ve bu konuda gevezelik edenler, bölge tarihçilerinden birinin deyişiyle "Müslümanların öfkesinin köklerini" açıklamaya giriştiler. Birçoğuna göre bu öfkenin kaynağı, temel özelliği Batı'ya veya modernliğe karşı bastırılması mümkün olmayan bir nefret ve düşmanlık olan "İslâm medeniyeti" dedikleri şeydi. Bu görüşün muhtemelen en meşhur savunucusu Samuel P. Huntington'dı. Harvard Üniversitesi profesörü Huntington'a göre dünya, tamamen farklı değer sistemlerine bağlı olduklarından uzlaşmaları mümkün olmayan farklı medeniyetler arasında bölünmüştü ve bilhassa İslâm medeniyeti (ki Huntington bu bağlamda "İslâm'ın kanlı sınırları"ndan söz ediyordu) şiddet eğilimi sebebiyle son derece tehlikeliydi. Huntington ve onun izinden gidenler için 11 Eylül olayları Batı ile İslâm medeniyeti arasında bir ölüm kalım savaşının kaçınılmaz olduğunun kesin bir kanıtıydı.

Huntington'un "medeniyetler çatışması" tezi 11 Eylül sonrasında geniş bir kabul görmeye başladı. Gerçi bugün Huntington'ın çalışmaları eski itibarını büyük ölçüde yitirmiş durumda. Yine de, yukarıda "köhnemiş bir medeniyetten arta kalan çürümüş bir enkaz"dan bahseden alıntıda da apaçık bir şekilde gördüğümüz gibi tedavülden kalktığı da söylenemez. Hâlbuki bu

1 Hisham Melham, *Politico Magazine* (18 Eylül 2014).

tez pek çok açıdan tartışmaya açıktır. Birincisi, Huntington İslâm dünyasındaki çeşitliliği dikkate almamaktadır. Müslümanların İslâm'ı yaşama şekilleri çok çeşitlidir ve Müslümanların etkileşime girdiği birçok farklı kültür vardır. Bu da bizi Huntington'un tezindeki ikinci probleme getirir. Kültürler birbirleriyle temas ettiklerinde kafa kafaya tokuşan bilardo topları değildir. Tarih boyunca kültürler birbirlerinden birçok şey ödünç almıştır. Örneğin, Ortaçağ'da antik Yunan metinlerini canlı tutan ve böylelikle Avrupa Rönesansı'na temel kaynaklarını sağlayanlar Arap filozofları olmuştur. Bu tip etkileşimler herhangi bir "kültür" veya "medeniyet" için katı sınırlar çizmemizi zorlaştırmaktadır. Tam da bu sebepten dolayı birçok bilim insanı bu kavramları bütünüyle terk etmiştir. Son olarak Huntington'un tezi tarih dışıdır. Huntington ve takipçilerine göre İslâm medeniyetinin değerleri değişmeden kalmıştır ve Kur'an gibi İslâm'ın temel metinlerinde bulunabilir. Hâlbuki İslâm'ın anlamının ve sosyal işlevlerinin koşulların değişmesiyle birlikte değişebileceğini de pekala düşünebiliriz. XXI. yüzyılda yaşayan bir Müslüman neden bu temel metinleri VII. yüzyılda yaşayan bir Müslüman'ın yorumladığı gibi anlamak zorunda olsun? Düşünün bir kere, Ortadoğu'nun problemlerini ille de İslâm'la veya bazı içkin kültürel "kusurlarla" mı ilişkilendirmemiz gerekiyor? Modern tarih boyunca Ortadoğu'nun yabancı güçlerin uyduları aracılığıyla kendi aralarında sürdürdükleri savaşın patlama merkezi olduğunu veya Ortadoğu'nun sahip olduğu petrolün gazabına uğradığını ve petrol yüzünden bölgenin bütün ekonomik, sosyal ve siyasal yapısının bozulduğunu görmeyelim mi?

Bölgenin bu sözümona içkin kusurlarını bir yana bırakıp Buazizi'nin kendini yakmasının hemen ardından yaşananlara dönecek olursak, inkâr edilemez bir olguyla karşılaşırız. 2010-2011'de ve kitapta göreceğimiz üzere daha önceki on yıllar içinde, Fas'tan İran'a kadar milyonlarca Ortadoğulu dünyanın diğer birçok yerindeki insanların yararlandığı insan haklarının ve demokratik, sosyal ve ekonomik standartların aynısını talep etmek üzere sokaklara döküldü. Bunu yaparken kendilerini ezen rejimlerin bütün gazabını üzerlerine çekeceklerini gayet iyi biliyorlardı. Bazı devletler bu hareketler sonucunda dağıldı ve arkalarında büyük bir keşmekeş bıraktı. Bazılarında diktatörler koltuklarını korudu veya iktidara geri dönmeyi başardı. Ancak ne olursa olsun kitleler aynı demokratik özlemleri taşımaya devam etti. Örneğin, rejimin devrilmesinden uzun süre sonra bile şiddetin devam ettiği ve Bingazi'deki Amerikan elçiliğine düzenlenen saldırıda Amerikan elçisinin yaşamını yitirdiği Libya'da, on binlerce insan bu saldırıyı protesto etmek için yürüdü, saldırıyı gerçekleştiren grubun karargâhını bastı ve saldırının sorumlularını şehrin dışına sürdü. Kasım 2013'te, aralarında on sekiz yaşından küçük yedi kişinin de yer aldığı yirmi bir Mısırlı kadın (kendilerini askerî yönetime karşı gerçekleştirecekleri protestonun vaktine işaret ederek "Saat 7 Hareketi" olarak tanımlıyorlardı) hükümetin gösteri yasağına

meydan okudu. Barışçıl bir gösteri gerçekleştirmelerine karşın, bir terörist gruba ait olmakla ve sabotaj gerçekleştirmekle suçlandılar ve muhtemelen kendilerinin de beklediği üzere her biri on bir yıl hapse mahkûm edildi. Keza iç savaşın ve IŞİD kaynaklı katliamların ortasında, Suriyeliler yetmiş-ten fazla şehirde barışçı gösteriler düzenleyerek, kendi vatandaşlarına karşı sınır tanımayan bir vahşet uygulayan rejimin sona ermesini talep ettiler. Kısacası, bölgedeki güncel olayları yorumlamanın birden fazla yolu vardır.

Bu kitabın iki temel argümanı var: Birincisi; bölgenin tarihini anlamadan bugünkü olayları anlamak imkânsızdır. Spesifik olarak bu kitap Ortadoğu'nun bilhassa modern çağda, yani XVIII. yüzyılda başlayan ancak kökleri XVI. yüzyıla kadar uzanan bir dönemden itibaren yaşadığı dönüşümün sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal boyutları anlaşılmadan bugünkü olayların anlaşılamayacağını ileri sürüyor. İkincisi, bu kitap Ortadoğu'nun dünya tarihinin bir parçası olduğunu, yani bölgenin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal dönüşümünün dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmeleri birebir yansıtmaya da bu gelişmelerle paralel bir seyir izlediğini, bu sebeple Ortadoğu'daki olayların ancak uluslararası bir bağlam içinde tam anlamıyla anlaşılabilceğini iddia ediyor. Başka bir deyişle Ortadoğu tarihi uzmanlarının elbette ki anlatacak kendilerine özgü bir hikâyeleri var, ancak bu, yerel bir dilde anlatılan küresel bir hikâyeye. Şimdi biz de bu hikâyeye dönelim.

KISIM I

Modern Çağın Gelişİ

Bu kitap *modern* Ortadoğu hakkındadır. Kitabın temel argümanıysa XVIII. yüzyılın dünya tarihinin gidişatında yeni bir aşamaya işaret ettiği varsayımı üzerine kurulmuştur. Giriş bölümünde de ifade edildiği üzere, modern tarihi ayırt edici kılan iki önemli özellik bulunmaktadır: Daha öncelilere hiç benzemeyen bir dünya ekonomisi ve ulus-devletlerden oluşan bir dünya sistemi. Modern çağ bir yandan toplumları küresel bir işbölümü içinde birbirine bağlayan bütünleşmiş bir dünya pazarının, bir yandan da ilk kez bu çağda ortaya çıkan ve dünyaya yayılarak hâkim siyasal form haline gelen ulus-devletin doğuşuna işaret eder. Bu ikiz sistemler dünyanın her yerinde ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal hayatı dünya tarihinde daha önce eşine rastlanmayacak şekilde etkilemiştir.

Ne dünya ekonomisi ne de ulus-devletlerden oluşan dünya sistemi bir anda ortaya çıktı. Her ikisinin de adım adım olgunlaşıp dünyaya yayılmasına imkân sağlayan bir kuluçka dönemine ihtiyacı vardı. Bu kuluçka dönemi, tarihçilerin “erken modern dönem” dedikleri yıllarda gerçekleşti. Erken modern dönem XVI. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdü. Dolayısıyla Ortadoğu’nun veya herhangi bir bölgenin modern tarihini anlamak için her şeyden önce onun erken modern dönemdeki köklerini anlamak gerekir.

XVI. yüzyılın ilk birkaç on yılında yaşanan üç olay Ortadoğu’yu ilelebet değiştirecek olan koşulları yarattı. Bu olaylardan yalnızca biri fiilen Ortadoğu’da gerçekleşmişti. Diğer ikisi Ortadoğu’dan çok uzak yerlerde gerçekleşmesine karşın Ortadoğu’nun dönüşümüne sahne olan küresel ortamı yarattı.

Erken modern dönemin başlarında meydana gelen ilk olay Ortadoğu’da ve ötesinde geniş boyutlu, uzun ömürlü imparatorlukların doğuşuydu. Bunlardan en büyüğü ve en uzun ömürlüsü Osmanlı İmparatorluğu oldu. Osmanlı İmparatorluğu dört yüzyıldan fazla yaşadı ve Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda yıkıldı. Bu yönden Osmanlı İmparatorluğu bize erken modern dönemden modern döneme uzanan doğrudan bir bağlantı sunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu en parlak devrinde sadece Ortadoğu'yu değil, Kuzey Afrika'yı ve güneydoğu Avrupa'yı (Yunanistan, Macaristan, Balkanlar, Romanya ve Bulgaristan) da içine alan muazzam büyüklükteki topraklara hükmetmekteydi. Nitekim XIX. yüzyılda yaşayan Avusturyalı devlet adamı Prens Klemens von Metternich'in şu meşhur nüktesinde bir gerçeklik payı vardı: "Asya Viyana kapılarında başlar." Gerçekten de Osmanlılar ilk kez 1529'da, sonra da 1683'te olmak üzere iki kez Viyana'yı bile işgal etmişlerdi. Dolayısıyla XVII. yüzyıl başlarında bir İngiliz tarihçinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan "dünyanın şu andaki baş belası" diye söz etmesine şaşmamak gerek.

XVI. yüzyılda doğan ikinci imparatorluk Safevî İmparatorluğu'ydu. Safevî İmparatorluğu İran'da üslenmekle birlikte en parlak devrinde kuzeydeki Kafkas dağlarından Irak'ın doğusuna kadarki geniş toprakları içinde barındırıyordu. Safevî İmparatorluğu 1501'den 1722'ye kadar varlığını sürdürdüktan sonra Afganistan'dan gelen istilacı bir ordu tarafından yıkıldı. İran'ı bitmez tükenmez savaşlara sürükleyen, nüfusu kırıp geçiren, şehirleri boşaltan ve aralıklarla meydana gelen kıtlıklar sonucunda büyük felaketler yaşamasına sebep olan feci bir fetret devrinden sonra ülkenin başına başka bir Türk hanedan geçti. Kaçarlar denilen bu hanedan 1796'dan 1925'e kadar İran'ı yönetti. Safevî Hanedanı Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak yarısı kadar hüküm sürse de, iki açıdan büyük öneme sahiptir: Birincisi bu hanedan sınırları kabaca bugünkü İran'la örtüşen bir devlet kurmuştur. İkincisi de Safevîler zamanında İran halkı Şiiliği benimsemiştir.

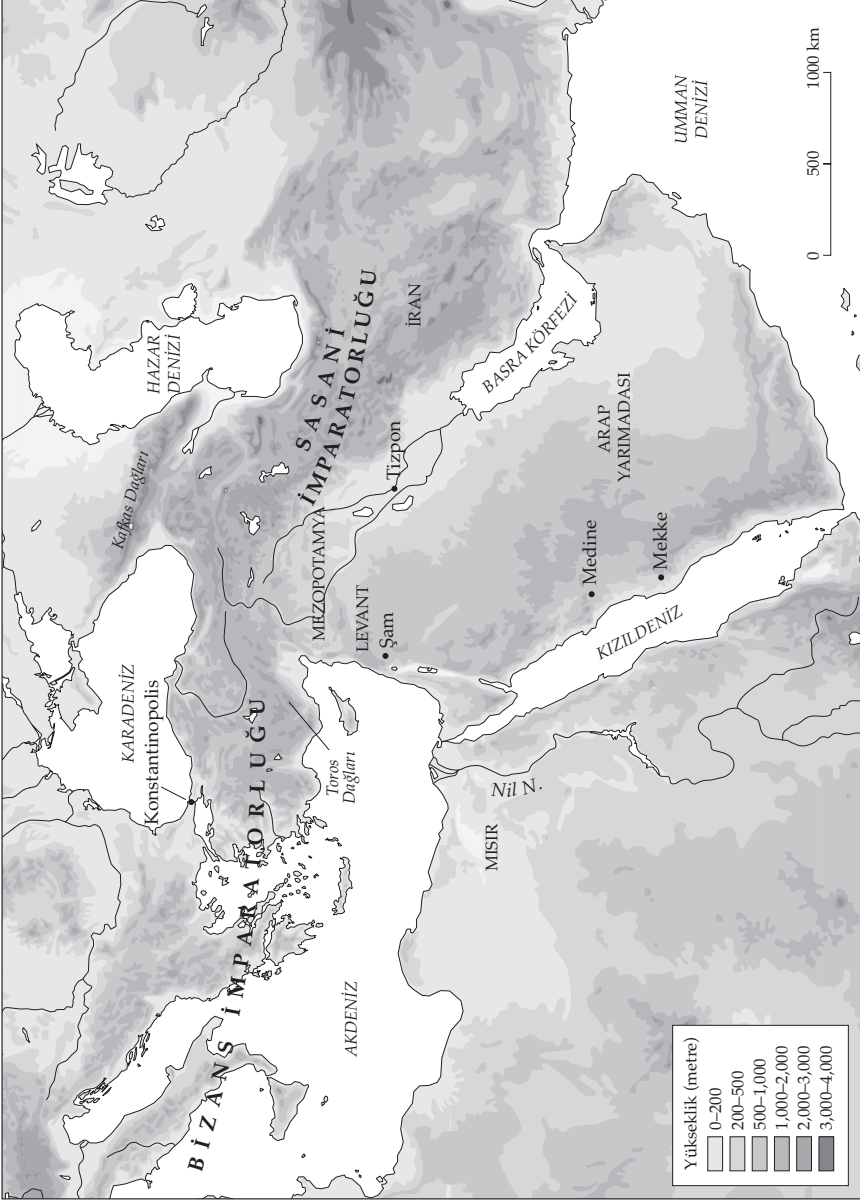
Yine bu dönemde, tarihi bu kitabın kapsamı dışında kalan bir bölgeye uzanmasına karşın, kendisinden mutlaka bahsetmemiz gereken bir diğer Müslüman imparatorluk daha ortaya çıktı: Hint-Moğol İmparatorluğu. 1526'da kurulan bu imparatorluk en parlak devrinde Afganistan'dan Hint alt kıtasına kadar olan yolun dörtte üçünü kapsayan geniş topraklara hükmediyordu. Moğol İmparatorluğu bir süre sonra İngiliz emperyalizmiyle ters düştü ve 1858'de İngiltere tarafından yıkıldı. Hindistan bir İngiliz kolonisi haline geldi. Moğol İmparatorluğu birçok açıdan Osmanlı ve Safevî imparatorluklarına benziyordu. Tıpkı bu imparatorluklar gibi Orta Asya kökenli bir halk tarafından kurulmuştu (imparatorluğun kurucusu Babür Han yarı-Moğol, yarı-Türk Timur'un soyundan geldiğini iddia ediyordu) ve bu imparatorluklarla ortak siyasal, ekonomik yapılara ve entelektüel geleneklere sahipti. Ne yazık ki, Moğol İmparatorluğu bu kitapta modern Ortadoğu tarihini yazarken inşa ettiğimiz yapay sınırların dışında kalıyor. Bu imparatorluğun tarihi, daha ziyade, kendilerine başka bir yapay coğrafi sınır belirleyen Hindistan tarihçileri tarafından çalışılmaktadır.

Erken modern dönemin başlarında meydana gelen ikinci önemli olay Avrupa'daki ticari devrimdi. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalıların gerek kendi aralarında gerek dünyanın geri kalanıyla yaptıkları ticaret kayda değer bir şekilde artmaya başladı. Bu ticari devrime zemin hazırlayan

Çeşitli etkenler Őunlardı: Pusulanın kullanılması ve gemi teknolojisindeki atılımlar; ticaret ve bankacılık sistemini organize eden yeni kurumlar; domates ve patatesten tütüne kadar Yeni Dünya'dan getirilen yepyeni tarımsal ürünler; Yeni Dünya'dan muazzam miktarlarda altın ve gümüşün Avrupa'ya giriŐi ve Basra Körfezi'nden yeni keşfedilmiş Amerika kıtasına kadar çok geniş bir alanda kurulan deniz aşırı koloniler vb... Birçok tarihçeye göre ticari devrim modern dünya ekonomisinin kurulmasıyla sonuçlanan bir olaylar zincirini tetiklemiŐtir. Ticari devrimin Ortadoğu üzerindeki etkisi kitabın üçüncü bölümünde incelenmektedir.

Erken modern dönemin başlarında gerçekleşen son önemli olay Protestan Reformu idi. Protestan Reformu 1517'de Martin Luther'in meşhur doksan beş ilkesini bugünkü Almanya'da bulunan Wittenburg Katedrali'nin kapısına asmasıyla başladı. Luther'in ilkeleri Roma Katolik Kilisesi'nin çeşitli politika ve öğretilerini reddediyor ve bunlara karşı yenilerini öneriyordu. Protestan Reformu Avrupa'yı birbirinden bağımsız Protestan ve Katolik devletlere böldü, böylelikle de evrensel bir Hıristiyan devleti fikrini sona erdirdi. Bunun sonucu olarak XVI. ve XVII. yüzyıllarda bir dizi din savaşı yaşandı. Bu savaŐlardan sonra oluşın Avrupa eskisinden çok farklıydı; din savaŐlarının bir sonucu olarak son derece rekabetçi ve bazen de son derece verimli ve etkin siyasal birimlere bölündü. Bu devletlerin birbirlerine karşı üstünlük kazanma veya aralarında bir denge oluŐturma abaları Avrupa tarihine damga vurmaya başladı. Dolayısıyla modern ulus-devletleri ve ulus-devlet sistemini fiilen Protestan reformuna kadar geri götürmek mümkündür. İşte bu modern devlet sisteminin dünya ölçeğinde yayılmasının Ortadoğu üzerinde muazzam bir etkisi oldu.

Elbette ki bahsettiğimiz bu üç önemli olayın Ortadoğu üzerindeki etkisinin ne şekilde gerçekleşeceği, büyük ölçüde bunların mevcut sosyal yapılar, ekonomik düzenlemeler ve kültürel normlarla etkileŐimi tarafından belirlenmiŐtir. Bu yüzden, bu dönemin Ortadoğu üzerindeki etkisini anlamak için bölgenin önceki tarihsel mirasını bilmek gerekir. Bu kitabın birinci kısmı da bu tarihsel mirasa odaklanmaktadır.

Geç Antikçağda Ortadoğu

BÖLÜM 1

Geç Antikiteden Yeni Bir Çağın Şafağına

İslâm'ın “çekirdek alanı”, yani ilk İslâm fetihlerinin gerçekleştiği bölge batıda Nil Nehri'nden doğuda Ceyhun-Seyhun ırmaklarına kadar uzanır. Bu bölge beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölge *Levant* olarak adlandırılır. *Levant* sözcüğü Fransızca “yükselmek” veya güneşin doğudan doğmasında kullanıldığı şekilde “doğmak” gibi anlamları olan *lever* sözcüğünden gelir. Buna göre *Levant* Akdeniz sahillerinden Fırat Havzası'na, yani Doğu Arap dünyasına uzanan bölgeye işaret eder. Kuzeyde Anadolu'daki Toros Dağları'na, güneydeyse Arap Yarımadası'nın kuzey sınırlarına kadar uzanır.

Levant'ın güneyinde Mısır ve Arap Yarımadası bulunur. Doğusunda Mezopotamya ve İran vardır. Mezopotamya sözcüğü “nehirlerin arası” anlamındaki Yunanca sözcüklerden gelir. Tıpkı hipopotamın Yunancada “nehir atı” anlamına gelmesi gibi... Mezopotamya sadece Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki bölgeye değil, bu nehirleri çevreleyen hemen yakındaki topraklara da işaret eder. İran bir zamanlar Pers ülkesi denilen yerin bugünkü ismidir. 1935'te İran şahı, yabancıların ülkesinden bahsederken, kadim bir sözcük olan İran sözcüğünü kullanmaları kararını almıştı. Söylendiğine göre Şah, Adolph Hitler'in popülerleştirdiği ırk teorilerine o kadar düşküncü ki, İran'ın Berlin'deki elçisinin tavsiyesine uyarak, kendi halkının “Aryan” köklerini vurgulamak amacıyla diplomatik jargonda Pers sözcüğünün yerine İran sözcüğünün kullanılmasını buyurmuştu. Hepimizin bildiği gibi bu sözcük yapışıp kaldı ve ülkenin bugünkü yöneticileri dahi kendi devletlerini İran İslâm Cumhuriyeti olarak adlandırmayı tercih ettiler ve halen de ediyorlar.

Bu çekirdek alanın haritasına yakından baktığımızda, merkezde geniş bir düzlüğün yer aldığını ve bu düz arazinin her tarafından dağlarla, çöllerle ve platolarla çevrilmiş olduğunu görürsünüz: Kuzeydeki Anadolu'da Toros Dağları vardır, batıda merkezi sahilden ve Akdeniz'den ayıran sıradağlar bulunur, doğuda İran platosu ve Zagros Dağları, güneydeyse Arabistan çölleri vardır. Merkezdeki düz arazi bin yıldır doğudan ve batıdan gelen fatihler için hem bir ödül hem de bir geçittir.

İslâm Geç Antikite denilen bir dönemde doğdu. Geç Antikite IV. yüzyılda başlayıp VII. yüzyılda sona eren bir dönemdir. VI. yüzyılın sonunda iki imparatorluk merkezdeki araziye ele geçirmek için birbirleriyle rekabet halindeydiler. Merkezin batısında Doğu Roma İmparatorluğu veya Bizans İmparatorluğu olarak da bilinen Roma İmparatorluğu vardı. Bu imparatorluğun başkenti olan Konstantinopol, çok daha önceleri burada bulunan Bizantiyum köyünün üzerine inşa edilmişti, bu yüzden ona Bizans İmparatorluğu da denildi. Bugün İstanbul olarak adlandırılan Konstantinopol, M.S. 324 yılında İmparator Konstantin tarafından kurulmuştu. IV. yüzyılın sonlarına doğru Roma İmparatorluğu iki idari birime ayrıldı. Birinin başkenti Roma, diğerinin Konstantinopol oldu. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından Konstantinopol fiilen Roma İmparatorluğu'nun tek başkenti haline geldi. Geç Antikite boyunca, Konstantinopol'da oturan imparatorlar Anadolu'ya, batı Levant bölgesine ve Mısır'a egemen oldular.

Sasani İmparatorluğu merkezin doğusunda yer almaktaydı. III. yüzyılın başında kurulan Sasani İmparatorluğu 651 yılına kadar varlığını sürdürdü. Bu sürenin önemli bir kısmında bugünkü İrandan fiilen daha geniş topraklara hükmediyor, örneğin eski Sovyetler Birliği'nin belli kısımlarını, Afganistan'ı, Pakistan'ı ve Irak'ı kapsıyordu. Nitekim Sasani başkenti bugün Irak topraklarında, Bağdat'a yakın bir yerde olan Ktesifon idi.

Eski imparatorluklar bugün bildiğimiz ulus-devletler gibi değildi. Bu imparatorlukları yönetenlerin temel kaygısı, tebaalarından vergi ve haraç toplamak, vergi ve haraç toplayabilecekleri araziye genişletmek ve bu vergi ve haraç toplamayı mümkün hale getirmek için de hükmettikleri topraklarda düzeni sağlamaktı. Bu imparatorluklar yönettikleri insanlara tek bir dil, ideoloji veya kültür dayatmaya çalışmıyordu. İnsanların farklı etnik kökenlerden geliyor olması da onlar için önemli değildi. Dolayısıyla, Geç Antikite döneminde Roma İmparatorluğu'nun resmî dili Grekçe, resmî dini de Ortodoks Hıristiyanlık olmasına karşın, imparatorluk sınırları içinde çok çeşitli diller konuşan ve çok farklı dinî inançlara sahip insanlar (Grekler, Latinler, Semitik kavimler vb.) yaşamaktaydı. Bunların arasında Ortodoks olmayan Hıristiyanlar, Museviler, Greko-Roman pagan kültlerine inananlar da vardı. Keza, Sasani İmparatorluğu da çok çeşitli diller konuşan çeşitli etnik gruplara ev sahipliği yapmaktaydı. Gerçi imparatorluğun başında Pehlevice konuşan Pers kökenli bir hâkim sınıf vardı, ancak genellikle dağlık bölgelerde yaşayan Kürtler, esasen Irak'ta yaşayan ve Aramice konuşan Araplar ve buna benzer birçok kavim de imparatorluğun ayrılmaz parçalarıydı. Sasani İmparatorluğu'nun da Zerdüştlük olarak adlandırılan bir resmî devlet dini vardı elbet. Buna karşın, en yoğun sınıfın yaşadığı Irak gibi yerlerin çoğunda insanların önemli bir kısmı bu resmî dine inanmıyordu.

VI. yüzyılda, Sasani ve Roma imparatorluklarını yöneten enerjik liderler yönetimi merkezileştirmeye ve topraklarını genişletmeye yöneldiler. Bunların

birbirlerine karşı verdikleri savaşın esas arenası Ortadoğu'ydu. MS. 602 yılında Sasani İmparatoru II. Hüsrev Roma İmparatorluğu'na savaş açtı ve batıda Suriye ve Mısır gibi uzak toprakları fethetmeyi başardı. Hatta bir ara Konstantinopol'ü bile kuşattıysa da Roma İmparatoru Heraklius bir karşı saldırıyla bunu savuşturdu. Savaş her iki taraf açısından da son derece tahrip ediciydi. Sasani İmparatorluğu bu ardı arkası kesilmeyen savaşların ve kendisine en çok gelir getiren eyalet olan Irak'ı kaybetmesinin sonucunda yıkıma uğradı. Roma İmparatorluğu varlığını sürdürmekle birlikte, artık güçsüz bir devlettir. Dolayısıyla iki imparatorluk da güneyden gelebilecek bir saldırıya karşı dayanıksız hale gelmişti.

İslâm tarihi, Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle başlar. Hz. Muhammed bir tüccardı. Müslümanlara göre kırk yaşlarında Cebrail aracılığıyla Allah'tan vahiy almaya başladı. Mekke'de zulme uğrayan ve burayı terk etmek zorunda kalan Hz. Muhammed ilk kalıcı İslâmî topluluğu Medine'de kurdu. Hıristiyanların, takvimi Hz. İsa'nın doğumuyla başlatmaları gibi, Müslümanlar da kendi takvimlerini Hicret olayı ile başlattılar. Dolayısıyla Hıristiyan takvimine göre 622 yılı, Hicri takvimin birinci yılına tekabül eder. İnananlar topluluğu anlamındaki ümmet kavramı Müslümanlar açısından son derece önemlidir. Hz. Muhammed'in Medine'de inşa ettiği ilk Müslüman topluluk ise, ileride göreceğimiz üzere, istisnai bir öneme sahiptir, zira sonraki nesiller için ideal bir İslâmî topluluk modelidir.

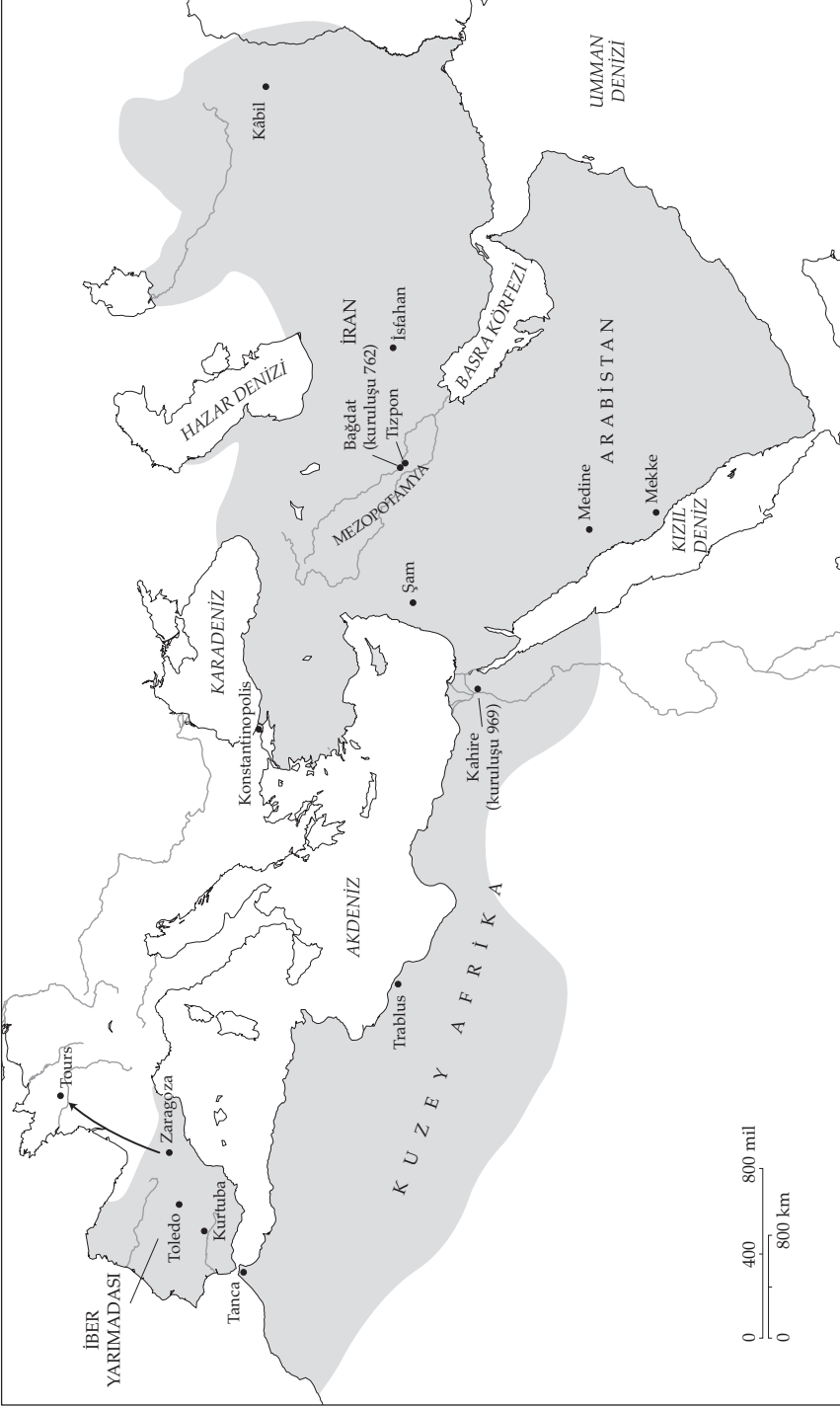
Hicret'i takip eden on yıl içinde, Hz. Muhammed'in başında bulunduğu bu topluluk büyümeye devam etti. Hz. Muhammed öldüğünde Arap Yarımadası'nın çoğu ya Müslümanlığı kabul etmiş ya da Müslümanlara tâbi olmuş durumdaydı.

Hz. Muhammed'in ölümünü takip eden yıllar, İslâm'ın en büyük fetihlerinin yapıldığı dönemdir. Sadece yüzyıl içinde Arap-Müslüman orduları İran'ın tamamını, Mezopotamya'yı, Mısır'ı ve Levant'ı ele geçirmiş, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını kuzeye doğru itmiş, Kuzey Afrika'ya geçmiş, Akdeniz'i aşmıştı. Bu son olayın izleri Kuzey Afrika ve İspanya arasındaki adanın isminde halen yaşamaktadır. Cebelitarık, yani Tarık Dağı, Müslüman ordularının İspanya'ya geçişine önderlik eden komutanın ismini almıştır. 732 yılında bir Müslüman ordusu bugünkü Fransa'ya bile bir baskın yapmış, ancak geri püskürtülmüştü. Bu İslâm fetihlerini, Arapların fethedilen topraklara yerleşmesi takip etti. Farklı tarihçiler Arap yerleşiminin genişlemesine çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Bunların bir kısmına göre esas motivasyon ganimetin veya askerî hizmet karşılığı elde edilen kazançların cazibesiydi, bir kısmına göreyse dinî heyecanlar ve mücahitlerin coşkusu.

İslâm tarihinin ilk yüzyılında İslâm ümmeti tek bir imparatorluk altında birleşmişti. Zamanla imparatorluk tebaasının büyük çoğunluğu İslâm'ı benimsedi. Bu bir anda olmadı. Ayrıca İslâm'a geçiş farklı bölgelerde farklı hızlarda gerçekleşti. Bazı tarihçiler Arap-Müslüman isimlerinin tercih

Hız. Muhammed zamanında İslâm dünyası

750 yılına kadarki İslâm fetihleri

edilme oranına dayanarak (örneğin, bir zamanlar ismi Ardeşir olan bir İranlı, Muhammed ismini alıyordu) İslâm fetihlerinden yüzyıl sonra bile İran nüfusunun sadece yüzde 8'inin Müslümanlığı benimsediği sonucuna varmışlardır. X. yüzyılda bu oran yüzde 70 ilâ 80'e kadar yükselmiştir. Buna karşılık Irak'ta ihtida oranı daha hızlıyken, Mısır'da daha yavaştı. İran dışında çekirdek bölgedeki bütün toplumlar Arapçayı benimsediler.

İslâm'ın ilk dönemlerinin diğer üç temel özelliği de bölgenin sonraki tarihini anlamak açısından önemlidir. Birincisi; Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ümmetin bir liderinin olup olmayacağı, şayet olacaksa kim olacağı sorusu ortaya çıktı. Ümmetin ileri gelenleri toplanıp ilk halifeyi seçtiler. Hz. Muhammed'in aksine halifelerin özel bir dinî rolü yoktu. İslâm'a göre Hz. Muhammed Hatemü'l-Enbiya (peygamberlerin mührü), yani peygamberlerin sonuncusuydu. Halifenin görevi ümmetin çıkarlarını korumaktı. Dine ilişkin sorunlar ve dinî hukuk ulemânın, yani din âlimlerinin elinde kalmaya devam etti, ki halen de öyledir. Nitekim Türkiye'deki laik hükümetin halifelîği kaldırdığı 1924 yılından beri İslâm toplumları başlarında bir halife olmaksızın pekâlâ dinî görevlerini sürdürmeye devam etmektedirler.

Tarih boyunca hilafetin hem niteliği hem de siyasi konumu değişiklik göstermiştir. Başlangıçta halife hemen hemen bir aşiret reisi gibi hareket etmekteydi. Topluluğa önderlik ederken zorlayıcılık gücünden çok ikna edicilik yeteneğine dayanan bir "eşitler arasında birinci" idi. Zamanla, halifeler Bizans ve Sasani saraylarının ihtişam ve merasimini büyük ölçüde devraldılar, hatta eskiden Sasani şahları tarafından kullanılan "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" unvanını bile kullanmaya başladılar. Bir süre sonra halifeler siyasal ve askerî güçlerini bölgesel hükümdarlara kaptırmaya başladılar ve bunun sonucu olarak hilafet gitgide daha da sembolik bir makam haline geldi.

İlk dört halife Müslümanları Medine'den yönetmişti. Onları takip eden halifeler Şam'a yerleştiler. Bu mantıklı bir seçimdi. Çünkü Şam Arabistan'ı kuzeye ve Bizans topraklarına bağlayan ana ticaret yollarının üzerindeydi ve halifelerin Arabistan'tan gelecek savaşçılara da rahatlıkla ulaşmasına imkân sağlıyordu. İslâm topraklarının çekim merkezi doğuya kayınca ve Arap olmayan Müslümanların sayısı artınca, halifeler bu kez Irak'a taşındılar. Nitekim Bağdat şehri başlangıçta tam da hilafet devletinin idari merkezi olarak inşa edildi.

İslâm'ın ilk yıllarının sonraki tarih kesiti üzerinde büyük bir etkide bulunacak olan ikinci yönüye İslâm topluluğu içindeki önemli bir bölünmeydi. Bu bölünme başlangıçta Hz. Muhammed'in yerini kimin alması gerektiğiyle ilgili bir fikir ayrılığına dayanıyordu. Bir grup Hz. Muhammed'in damadı ve yeğeni olan Hz. Ali'nin onun yerine geçmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunlar Ali taraftarları anlamındaki Ali Şiası adını aldılar. Bir süre sonra sadece Şia veya Şii olarak anılmaya başladılar. İslâm topluluğunun çoğunluğuydu ümmetin önde gelenlerinin halife seçimi konusundaki kararlarına uydular ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, kısaca Sünni adını aldılar. Zamanla her iki topluluk da

kendi geleneklerini ve inanç esaslarını oluşturdu ve ayrılık daha da büyüdü. Günümüzde Şiiler bu kitabın ele aldığı İran, Irak ve Bahreyn gibi ülkelerde çoğunluk durumundadırlar. Bazılarındaysa azımsanmayacak sayıda bir azınlık oluştururlar. Sünniler ise Türkiye’de ve Irak, Bahreyn ve Lübnan hariç Arap dünyasının neredeyse tamamında hâkim gruptur.

Şiiliğin, üzerinde biraz daha durmaya değer bir özelliği daha vardır. Şöyle ki; başlangıçta Şiilik bir muhalefet hareketiydi. İslâm’ın ilk dönemlerinde aralarında siyasal konularda farklılıklar olmakla birlikte birtakım ortak inanç unsurlarına sahip olan çeşitli Şii gruplar ortaya çıktı. Bu ortak inançların merkezinde, ümmetin tartışmasız lideri olarak görülen imamın Hz. Ali’nin soyundan gelmesi gerektiği anlayışı vardı. Zamanla Şiilik buna üç inanç ilkesi daha ekledi. Şiiler öncelikle ümmetin yol göstericisi ve dinî liderinin imamdı başkası olamayacağına, ikinci olarak da bu imamın özel ve gizli (ezoterik) bir bilgiye sahip olduğuna inandılar. Sünniler ise aksine İslâm inancının bir bütün olarak İslâm topluluğu (cemaat, ümmet) tarafından muhafaza edildiğine inanıyorlardı. Son olarak; Şiilere göre bir sonraki imam kendisinden önceki imam tarafından görevlendirilmek zorundaydı.

İmamlar silsilesi Ali’den altıncı imama kadar kesintisiz olarak devam etti. Altıncı imam oğlu İsmail’i yedinci imam olarak tayin etti. Ancak İsmail babasından önce ölünce altıncı imam onun yerine ikinci oğlu Musa’yı tercih etti. Şiilerin bir kısmına göre bu mümkün değildi. İmamlar gizli bilgilere sahip olduklarına göre altıncı imamın oğlu İsmail’in öleceğini önceden bilmesi gerekirdi. Dolayısıyla bu görüşü savunanlar İsmail’in gerçekte ölmeyip saklandığına, bir şekilde görülmez halde bulunduğu (Batı dillerinde okültasyon, Arapça *gaybet*) inandılar. Başka bir deyişle onlara göre İsmail bir yerlerdeydi, sadece onlar nerede olduğunu bilmiyorlardı. Kıyametin kopmasına çok az bir zaman kala geri dönecek ve yeryüzünde adalet ve eşitliği sağlayacaktı. İsmail başlangıçta yedinci imam olarak tayin edildiği için bu görüşü savunanlara İsmâililer dendi. Hindistan’da Ağa Han’ın manevi liderliği altındaki İsmâilî topluluğu işte bunların soyundan gelir.

Diğer Şiilerse imametini İsmail’in kardeşinin oğlu Musad’dan devam ettiğini kabul ettiler. Ne var ki on birinci imam yerine birini tayin edemeden ölünce onlar da benzer bir sorunla karşı karşıya kaldılar ve bu soruna İsmâililerinkine benzer bir çözüm getirdiler. On birinci imamın aslında bir oğlu olduğuna, ancak tıpkı İsmâililerin yedinci imamı gibi nerede olduğunun bilinmediğine kanaat getirdiler. On ikinci imamın dönüşünü bekledikleri için bunlara da On İki İmamcılar denildi. Günümüzde Lübnan, Irak ve Körfez’in çeşitli yerlerinde ve elbette ki en büyük Şii nüfusun barındığı ülke olan İran’da hâkim inanç Şiiliğin On İki İmamcı koludur. İmamın kayıp veya saklanmış olması inancı, gelecekteki Şii toplulukları açısından iki hayati öneme sahip meselenin ortaya çıkmasına yol açtı: Kayıp imam geri dönene kadar topluluğu kim yönetmeliydi ve bu sırada topluluk çeşitli işlerini nasıl ve neye göre düzenlemeliydi?

Arapçadan İngilizceye Geçen Sözcükler (Nadir'den Zenith'e*)

İngiltere'nin ilk ve tek Yahudi başbakanı olan Benjamin Disraeli, bir keresinde kendisini küçük düşürmeye çalışan anti-semitik bir muhalifinin ağzının payını vermek için mealen şöyle demişti: Senin ataların ağaç tepesinde gezerken benim atalarım Süleyman tapınağında rahipti. Ortaçağ'da Ortadoğu halklarıyla Avrupa arasında da benzer bir ilişki vardı. Avrupa okuma yazma bilmez baltalarıyla gizen adamların elindeyken, İslâm İmparatorluğu bilimsel ve kültürel faaliyetlerin merkezi durumundaydı. Gerek Emeviler devrinde İspanya ve Akdeniz'de gerekse Haçlı Seferleri sırasında Ortadoğu'daki temaslar sayesinde Araplar Avrupallara sadece çeşitli fikirleri değil aynı zamanda iyi yaşamla ilişkilendirilen yemek ve eşyaları da tanıttılar. Arapların Avrupa toplumlarına olan katkısı büyük ölçüde etimoloji aracılığıyla takip edilebilir. Bu bağlamda Arapça sözcüklerin Batı dillerine geçişiyle bu sözcüklerin temsil ettiği fikirlerin ve maddelerin Ortadoğu'dan Avrupa'ya girişinin eş zamanlı gerçekleştiğini varsayabiliriz. Aşağıdaki İngilizce sözcüklerin bir kısmı Arapça kökenlidir, bir kısmı da Yunanca, Farsça veya Sanskritçe olmakla birlikte daha önce Avrupa'da pek bilinmeyen ve Arapça kanalıyla İngilizceye geçen sözcüklerdir.

admiral	atlas	coffee	hazard	popinjay	zenith
adobe	aubergine	cork	henna	racket	zero
albatross	average	cornea	jar	safari	zircon
alchemy	azimuth	cotton	lacquer	saffron	
alcohol	azure	crimson	lemon	satın	
alcove	borax	crocus	lilac	sequin	

* Çevirmenin notu: Yazar başlıkta bir kelime oyunu yapmış. En aşağı ve en yukarıda olanı ifade eden nadir ve zenith sözcükleri İngilizceye Arapçadan geçmiştir. Dolayısıyla başlık "tepeden tırnağa" diye de çevrilebilirdi. Ancak bu durumda başlıktaki espriyi anlamak mümkün olmazdı.

İslâm'ın ilk döneminin sonraki dönemleri anlamamız açısından önem taşıyan son boyutu, Arap fatihlerinin fethedilen yerlerin halkına kıyasla küçük bir nüfusa sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum doğal olarak fatihler açısından belli zorluklar ortaya çıkarmıştır. Halifeler, Sasanelerden ve Bizanslılardan belli idari usuller ödünç alarak bu zorlukların üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Müslümanlar genellikle fethettikleri yerlerde yaşayanların topraklarına ve mahallî idarelerine dokunmadılar. Kur'an-ı Kerim'deki "Ehl-i Kitap" kategorisi en azından teoride Hıristiyanlara ve Musevilere koruma altına alınmış bir azınlık statüsü sağlıyor ve bu insanların dinlerini devam ettirmelerine izin veriyordu. Buna karşılık Müslümanlarla karşılaşan Paganlar (müşrikler) o kadar şanslı değillerdi. Hindistan'daki

alembic	cable	cumin	lime	sherbet
alfalfa	caliber	damask	lute	sheriff
algebra	camel	drub	macabre	sine
algorithm	camise	elixir	magazine	sirocco
alkali	camphor	gala	massacre	soda
almanac	candy	garble	mattress	sofa
amber	caper	gauze	mocha	sugar
amulet	carat	gazelle	mohair	syrop
aniline	caraway	genie	monsoon	tabby
antimony	carmine	gerbil	mummy	talc
apricot	carob	ghoul	mufti	talisman
arsenal	check	giraffe	muslin	tamarind
artichoke	checkmate	gypsum	nadir	tariff
assassin	cipher	hashish	orange	tarragon

Bu sözcüklerden bazıları (örneğin *coffee*, *jar* ve *gazelle*) doğrudan Arapça kökenlidir. Diğerlerinin daha renkli bir tarihleri vardır. Örneğin, çizgili kumaş anlamına gelen *tabby* sözcüğü Bağdat'ta çizgili elbiseleriyle meşhur bir sokağın isminden gelir. Suikastçı anlamına gelen *assassin* sözcüğü, söylendiğine göre önce haşhaş (afyon) içip sonra Haçlılara intihar saldırısına benzeyen suikastlar düzenleyen ve Haşhaşiler olarak adlandırılan bir Şii grubun adından gelir. *Racket* sözcüğü (tenisteki raket gibi) Arapça avuç içi anlamındaki sözcükten gelir. *Gala* sözcüğü (örneğin, bir filmin galasından söz ederken kullandığımız *gala*) Arapçada çeşitli törenlerde ve misafirleri ağırlarken kullanılan bir tür değerli kaftana işaret eden hil'at sözcüğünden veya hil'at giydirmekten gelir. Saten kumaş anlamındaki *satın* sözcüğü Arap tüccarların giysi ticareti için gittikleri Çin'deki bir şehrin adıdır. Satrançtaki şah-mat şah (kral) öldü anlamına gelen Farsça-Arapça karışımı bir sözcüktür. Satranç meraklılarının gayet iyi bildiği gibi bir satranç maçı rakibinizin şahını kapana kıştırmanız ve bunun sonucunda yemenizle sonuçlanır.

Hindu aileler bugün bile çocuklarını XI. yüzyılda yaşamış ve Hindistan'a düzenlediği seferler sırasında büyük çapta katliamlar yapmış olan Gazneli Mahmut'un hikâyeleriyle korkuturlar. Müslüman komutanlar Arap-Müslüman fatihlerin, kendilerinden çok daha büyük bir yerli nüfus içinde erimelerini engellemek amacıyla, ordularını ve idari teşkilatlarını şehir dışındaki arazilere yerleştirdiler. Bu yerleşim yerlerine *misr* sözcüğünün çoğulu olarak *emsar* denildi. Arapça kökenli Mısır ismi buradan gelir. Yerli ahalinin toprak mülkiyetine ve yönetim şekline dokunmama geleneği Osmanlılar zamanında da sürmüştür.

İslâm ilk fetihlerden uzun bir süre sonra da yayılmaya devam etti. Örneğin, bugün en kalabalık nüfusa sahip Müslüman ülke olan Endonezya'da

İslâm'ın iyice yerleşmesi XVI. yüzyılı buldu. Bununla birlikte, X. yüzyılın başında İslâm dünyasının çekirdek alanı siyasal olarak parçalanmaya başlamıştı. Bu siyasal parçalanmanın sebeplerinden biri İslâm dünyasının dışarıdan istilaya maruz kalmasıydı.

Bu dönemden itibaren batıdan Haçlılar, uzak doğudan Moğollar ve İç Asya'dan efsanevi Timur başta olmak üzere çeşitli Moğol taklitçileri Ortadoğu'ya geldiler. Batılıların çoğu Haçlı seferlerinden haberdardır. Bununla birlikte askerî açıdan bu seferler son derece başarısız olmuştur. Aslına bakarsanız, Haçlı seferlerinin kuzeyden ve doğudan gelen istilacı ordularla kıyaslandığında küçük bir olay olarak kaldığı söylenebilir. Örneğin, Ortadoğu'da Moğolların yol açtığı yıkım olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Yapılan son hesaplamalara göre Bağdat'ın yağmalanması esnasında iki yüz ilâ sekiz yüz bin insan hayatını kaybetmiştir. Keza, İrandaki önde gelen ilim şehirlerinden biri olan Nişabur, bir Moğol komutanının “kedileri ve köpekleri bile canlı bırakmayın” şeklindeki emri sebebiyle bir daha kendini toparlayamamıştır. Bununla birlikte Moğol istilaları Ortadoğu'ya bu kötü kaderden başka şeyler de getirdi. Tıpkı Haçlı Seferleri'nin Avrupalıları doğulu komşularının kültürel ve maddi ürünleriyle tanıştırması gibi, Moğol istilaları ve ardından kurulan “Pax-Mongolica” (Moğol Barışı) da Ortadoğuluların doğulu komşularını tanımalarına sebep oldu. Moğol istilaları Ortadoğuluları minyatür sanatı ve halen Ortadoğu halılarında rastlanabilen uzak doğu motifleri gibi kültürel ifade biçimleriyle tanıştırdı. Ayrıca Ortadoğulular Doğu Akdeniz'le Çin'i birbirine bağlayan ticaret yollarının (ki bu yol tam da Marko Polo'nun Venedik'ten Katay'a meşhur seyahatini gerçekleştirirken kullandığı İpek Yolu'dur) kendilerine açılmasını fırsat bildiler ve hiç vakit kaybetmeden bu yöndeki ticaretlerini geliştirdiler.

Bütün bunlara karşın, Ortadoğu üzerinde en kalıcı etkiye sahip olan grubun Orta Asya kökenli Türkçe konuşan halklar olduğu ileri sürülebilir. Türkî kavimler İslâm topraklarına iki şekilde girdiler. X. yüzyılda, satın alınan veya esir edilen Türkler halifelerin muhafız birliklerini oluştursunlar veya mahallî savaş ağalarına köle asker olarak hizmet etsinler diye İslâm topraklarına getirildiler. Bu köle askerlere Memlûk deniyordu. Halifeler ve mahallî savaş ağaları bu köle Türk askerleri kendileri açısından son derece faydalı buluyorlardı, çünkü efendileri dışında bölgedeki hiçbir grupla bağlantıları yoktu. Dolayısıyla da efendilerine kesin bir sadakat gösterecekleri varsayılıyordu. Buna karşın, güç dengesini çoğu zaman bunlar sağladıkları için, gücü kendi adlarına bizzat ele geçirdikleri de oluyordu. Örneğin, 1250'de Kahire'deki bir hanedanın emrindeki köle askerler, eski efendilerini devirip kendi adlarına ülkeyi yönetmeye başladılar. Saflarını Kafkasya'dan gelen Memlûklerle güçlendirerek 1517'ye kadar Mısır'ı tek başlarına yönettiler, hatta resmen iktidarı kaybettikten sonra bile XIX. yüzyıl başına kadar Mısır'ın yönetiminde etkili olmayı sürdürdüler. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Mısır'daki Memlûkler konusuna tekrar döneceğiz.

XI. yüzyıldan itibaren bütün Türk aşiretleri Orta Asya bozkırlarından Ortadoğu'ya göç etmeye başladılar. Bu aşiretler ortak bir atadan geldiklerini iddia eden insan grupları olarak düşünülebilir. Gerçekte ortak bir atadan gelip gelmedikleri, hatta birbirleriyle aynı soydan olup olmadıkları dahi önemsizdir. Bölgeye gelen Türk aşiretlerin çoğu hayvancılıkla uğraşan (koyun ve keçi) göçebe topluluklardı. Neden güneye ve batıya göç etmeye başladıkları kesin olarak bilinmiyor. Bazı tarihçiler ana vatanlarında yaşadıkları nüfus baskısından söz ederler. Bazılarıysa Avrasya'nın tamamını etkileyen iklim değişikliğine, Çin İmparatorluğu'nun güçlenmesine veya Ortadoğu'nun zenginliği ve gelişkin medeniyeti sebebiyle doğal olarak dışarıda kalanların ilgisini çeken bir merkez olmasına işaret ederler. Öyle ya, Bağdat'ı bir kez bile görmüş olan bir insanı artık ilelebet bozkırda tutmak mümkün müdür?

Her hâlükârda, kendilerinininkinden daha üstün olan İslâm medeniyeti Ortadoğu'ya gelen Türklerin gözlerini kamaştırmıştı. Ortadoğu'nun yerli sakinleriyse çoğunlukla bu görgüsüz koyun çobanlarına karşı küçümsemekten başka bir şey hissetmiyorlardı. X. yüzyılda yaşamış olan büyük Arap tarihçisi Mesudî Türklerden şöyle bahseder:

Güneşin doğup battığı yerlere uzak oldukları için Türklerin yaşadığı yerlerde çok kar vardır. Soğuk ve rutubet yerleşim yerlerini fethetmiş durumdadır. Vücutları hımbıl ve kalındır. Omurgaları ve boyun kemikleri o kadar elastiktir ki at tepesinde dönüp oklarını attıktan sonra bir anda kaçıp gidebilirler. Vücutları çok etli olduğu için eklem yerleri oyuklar oluşturur. Yüzleri yuvarlak ve gözleri küçüktür. Çünkü sıcak yüzlerinde toplanır, soğuksa vücutlarını ele geçirir. Bu enlemin altmış mil ötesinde yaşayanlar Yecüc ve Mecüclerdir. Bunlar altıncı iklimdedirler ve hayvan olarak görülürler.²

Ortadoğu'ya gelen Türk boylarından en güçlüleri belli bir bölgeyi ele geçirip buralarda beylikler kurdular. İslâm başta olmak üzere, ele geçirdikleri yerlerin birçok geleneğini benimsediler. Bu devletlerden bir kısmı çok geniş topraklara hükmediyordu. Örneğin, Selçukluların kurduğu devlet doğu İrandan Suriye'ye kadar uzanmaktaydı. Yine de bunların çoğu kısa ömürlüydü. Çünkü ele geçirmeye çalıştıkları bölgenin nüfusuna kıyasla dayandıkları aşiretin nüfusu küçük kalmaktaydı. Örneğin, Selçuklular taş çatlasa 10-15 bin kişiydi. Ayrıca bu kara cahil aşiret mensupları doğaları gereği yönetmekten ziyade fethetmeye yatkındılar. Anlatıldığına göre bir Çinli âlim (belli ki cesur biriymiş) Moğolların ileri gelenlerinden birine şöyle çıkmıştı: "Bir imparatorluk at sırtında fethedilebilir, ancak at sırtından yönetilemez." (Tabii, Moğol'un bu eleştiriye nasıl cevap verdiğini bilmiyoruz.) Ayrıca göçebe aşiretler medeni hayatın kurallarına uymamaları, sürekli

2 Bernard Lewis, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, vol. 2: *Religion and Society* (New York: Oxford University Press, 1987), 122.

bölünüp yeniden örgütlenmeleri ve durmadan birbirleriyle savaşmalarıyla da kötü bir ün kazanmışlardır. Tüm bunların sonucunda Türk aşiretlerinin kurduğu devletlerin sınırları sürekli değişiyordu. Hatta çoğu zaman kalıcı bir yönetim merkezi bile olmayabiliyordu. Bu durumda ordu nerede karargâh kurarsa başkent de oraya taşınıyordu. Dolayısıyla devletin otoritesini sağlamak üzere kendini sürdürmeyi başaran kalıcı bir bürokrasi yaratmak mümkün olmuyordu. İşte bu sebepten dolayı bu kitabın uzman olmayan Batılı okuyucuları Gaznelileri ve Gurluları, Seferîleri ve Samanoğulları'nı veya Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini muhtemelen hayatlarında hiç duymamışlardır. Hâlbuki bütün bu aşiretler onuncu ve XVI. yüzyıllar arasında Ortadoğu'da birçok önemli ve büyük devlet kurmuşlardı.

Gelgelelim, XVI. yüzyıl başlarında temayüz eden iki büyük devlet bölgeye daha kalıcı bir damga vurdu: Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları. Osmanlı Devleti diğer birçok Türk devletine benzer şekilde kuruldu. Osmanlılar kuruluşlarını efsanevi liderleri Osman Gazi'ye dayandırırılar. İsimleri bu yüzden Osmanlı'dır. Osman Anadolu'nun kuzeybatısında XIII. yüzyılda yaşamıştı. Efsaneye göre Osman Gazi, Allah tarafından büyük bir imparatorluk kurması için seçilmiş bir kişiydi. Bir gün bir Müslüman Şeyh'in hanesinde misafir olarak bulunduğu sırada bir rüya görmüştü:

Osman Gazi uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir, Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar var. Her dağın dibinden sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçeler sular, kimi çeşmeler akıtır.³

Efsaneye göre Osman uyanınca rüyasını Şeyh'e anlattı. Şeyh ona şöyle dedi, "Oğul, Osman! Sana müjde olsun ki Hak Teâlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun ve benim kızım Malhun Hatun senin helâlin oldu." Bunun üzerine, tahmin edilebileceği gibi, Osman Şeyh'in kızıyla evlendi.

Menkıbeler Osman'ın gaziler olarak bilinen bir savaşçılar grubunun lideri olduğunu kaydetmektedir. O zamanlar Anadolu'nun büyük bir kısmı kanunların hükmünün geçmediği bir sınır bölgesiydi ve adeta Vahşi Batı'ya benziyordu. Bölgede kanunu temsil eden tek merkez Bizans İmparatorluğu'ydü. Onun da eski görkeminden eser yoktu. Gaziler komşularını yağmalayarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Dolayısıyla gazilerden oluşan beyliklerin önemli bir kısmı hemen hemen bir eşkıya çetesinden ibaretti. İşte Osmanlı Beyliği bunlardan farklıydı. Osman'ın devleti tam Bizans sınırında yer aldığı için yağma imkânları çok daha genişti, bu sebeple çeşitli yerlerden gelen birçok gazi için bir cazibe merkezi haline geldi. Gazilerin sayısı artınca

3 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995), 8.

zenginlik de arttı, zenginlik artınca Osmanlı Beyliği zanaatkarlar, tüccarlar ve âlimler gibi gerçek bir devlet kurmak için gereken unsurları da kendine çekmeye başladı. Hatta çiftçiler bile Osmanlı Devleti'ni cazip buluyorlardı. Şöyle ki; Bizans topraklarında yaşayan çiftçiler serfti, yani toprak sahiplerine aitlerdi. Osmanlılar ise hükmettiği topraklarda hiçbir şekilde serfliğe izin vermediler. Osmanlı köylüsü ne toprak sahibinin malıydı ne de bulunduğu topraktan ayrılması yasaklanmıştı.

Osman'ın soyundan gelenler Anadolu'nun çok daha batısında ve Balkanlar'da fetihlere başladılar. 1350'lere gelindiğinde Osmanlılar Avrupada kalıcı bir köprübaşı elde etmişlerdi. 1389'da Sırp'lardan, Macar'lardan ve Bulgar'lardan oluşan bir koalisyon ordusunu Kosova Savaşı'nda yenilgiye uğrattılar. Yüz yıl bile geçmeden İstanbul'u fethettiler ve Bizans İmparatorluğu'na son verdiler. Sonraki yetmiş yıl içinde Anadolu ve Balkanlar'daki konumlarını pekiştirdiler.

Tam da bu sırada doğuda Osmanlı gücüne karşı bir tehdit yükselmekteydi. XV. yüzyılın ilk yarısında kuzey İranda yaşayan Türk göçebelere efsanevi bir kişiliğe sahip olan Safiyüddin'e bağlanmaya başladılar. Safevî devletine ismini veren Safiyüddin, halk arasında çok yaygın olan mistik İslâmî hareketlerden biri olan bir tarikatın şeyhiydi. Safiyüddin'in müridleri başlarındaki kızıl başlıklarla tanınırdı. Bu yüzden Osmanlılar onlara Kızılbaş dediler.

Kızılbaş misyonerler doğu Anadolu ve kuzey İran'a yayıldılar. 1501 yılında, Safiyüddin'in soyundan geldiğini iddia eden Safevî lider İsmail, İran'ın kuzeyindeki Tebriz'e girdi ve kendisini Şah ilan etti. İsmail, tahta yirmi yaşında geçen Büyük İskender'i bile mahçup edercesine, bu sırada sadece on dört yaşındaydı. On yıl içinde bütün İran Şah İsmail'in kontrolüne geçti. Hemen ardından Şah İsmail Şiiliği resmî devlet dini olarak ilan etti ve Lübnan ile Bahreyn'den Şiiliği yayma çalışmalarında görev almak üzere mollalar getirtti.

Sınırlarında yayılmacı bir Şii devletinin kurulması Osmanlılar açısından stratejik bir tehditti. Osmanlı padişahları XIII. yüzyılda yaşamış İranlı şair Sadi'nin şu dizelerini anmayı pek severlerdi: "On derviş bir kilimde uyur, iki padişah bir kıtaya sığmaz." 1514 yılında, iki devlet arasında Çaldıran'da büyük bir savaş patlak verdi. Osmanlı topçuları Safevî süvarilerini perişan etti ve Safevî ordusunu geri püskürttü. Savaşın ardından Safevî ve Osmanlı İmparatorlukları arasında bir sınır çizildi. Bugün de İran ile Türkiye arasındaki sınır hemen hemen bu sınırla aynıdır. Belki bundan daha da önemlisi, Osmanlılar yeni topraklarının güney kanadını korumak amacıyla Arap Ortadoğusu'nu fethetmeye başladılar. Doğuda Irak-İran sınırı, güneyde Arabistan Yarımadası ve batıda Fas'a kadar fetihlere hiç durmadan devam ettiler.

BÖLÜM 2

Ateşli Silah İmparatorlukları

Osmanlılar ve Safevîlerden önce Türk ve Moğol hükümdarlar Ortadoğu'ya tarihçilerin genellikle “askerî himaye devleti” olarak adlandırdıkları yeni bir devlet biçimi getirmişlerdi. Türk ve Moğolların istila ve göç hareketlerinden sonra Ortadoğu'da birçok askerî himaye devleti kuruldu ve uzun bir süre varlığını sürdürdü. Bunların üç temel özelliği vardı. Birincisi, askerî himaye devletleri, adından da anlaşılabilceği gibi askerî bir karakter taşıyordu. Toplumun başında bölgesel birimleri yönetmek için daha alt seviyedeki liderlere dayanan bir askerî lider bulunuyordu. Toplum iki “sınıf”a bölünmüştü: Yöneticiler için askerî ve diğer hizmetleri yerine getiren yönetici askerî sınıf ve bu hizmetlerin maliyetini karşılamak üzere vergilendirilebilir artık ürün üreten toplumun geri kalanı. Askerî himaye devletlerinin ikinci özelliği hemen hemen bütün ekonomik kaynakların yönetici askerî aile veya ailelere ait olmasıydı. Yönetici aile veya aileler bu kaynakları diledikleri gibi dağıtabiliyorlardı. Genellikle bunu daha alt seviyede askerî liderlerin veya mahallî eşrafın yukarıda bahsettiğimiz hizmetleri karşılığında yapıyorlardı. Askerî himaye devleti kavramındaki “himaye” sözcüğü tam da bu ilişkiyi anlatmaktaydı. Son olarak, askerî himaye devletlerinin hukuku, töre denilen hanedan hukukunun, mahallî âdet, gelenek ve şeriatın bileşiminden oluşuyordu.

Önceki bölümde bahsettiğimiz gibi, Osmanlılardan ve Safevîlerden önceki askerî himaye devletleri doğal olarak istikrarsız yapıları. Bir ordu komutanının ailesi veya bir aşiret reisi böyle bir devleti kurmaya muktedirdi, ancak bu devleti sürdürebilmesi ve mahallî bölgeler üzerinde kontrol kurabilmesi için diğer askerî liderlere dayanmak zorundaydı. Genellikle başka aşiretlerin başında bulunan bu askerî liderlerin yönetici hanedanları desteklemeleri bekleniyordu, hâlbuki gerçekte sadakatleri pek azdı. Üstelik bir askerî lider veya aşiret reisi tarafından yönetilen topraklar genellikle epey geniş olduğu için, yönetilmeleri zordu. Ayrıca askerî liderler modern iletişim ve ulaşım imkânlarından da yoksundular. Bu sebeplerden dolayı, Türk ve Moğol liderleri çoğu zaman topraklarını oğulları arasında paylaşıyorlardı. Bu ise bir kuşak geçmeden imparatorlukların parçalanmasına yol açardı. Son olarak, devletlerin sınırları hiç sabit durmazdı ve bitmek tükenmek

bilmeyen savaşlarla belirlenirdi. Bu koşullar altında kalıcı bir yönetim merkezi oluşmadığından, devletin otoritesini uzun bir zaman boyunca hâkim kılacak kalıcı bir bürokrasi de inşa edilemiyordu.

Askerî himaye devletlerinin doğasında var olan bu istikrarsızlık eğilimleri, Ortadoğu'ya yeni bir teknolojinin girmesiyle sona erdi. Bu teknolojik yenilik ateşli silahlardı. Bir teknoloji harikası olan ateşli silahlar kullanıcılarına savaşta olağanüstü bir avantaj sağlıyordu. Ancak bu silahlar pahalıydı. Dolayısıyla belli düzeyde bir ticaret hacmini ve bu silahların üretilmesini sağlayacak bir endüstriyel altyapıyı gerektiriyordu. Ateşli silahlar kullanan hanedanlar rakip askerî odakların yapmakta zorluk çektiği birçok şeyi yapabilir hale geliyordu. Örneğin, rakip aşiretlere ve teknolojik olarak daha az gelişmiş durumdaki askerî odaklara boyun eğdirebiliyor, topraklarını diğer hanedanların saldırılarına karşı koruyabiliyor, gelir toplamak için kalıcı bürokrasiler inşa edebiliyor ve tarımsal faaliyetlerin emniyet içinde yapılmasını sağlayabiliyordu. Özellikle bu sonuncu faktör çok önemliydi. Sonuçta erken modern dönemde devlet gelirlerinin hemen hemen tamamı tarımdan veya hayvancılıktan elde ediliyordu. Ticaret ise başlı başına zenginlik üretmiyor, sadece onu yeniden düzenliyordu.

Bahsettiğimiz iki imparatorluktan ateşli silahları ilk kullanan Osmanlı İmparatorluğu oldu. Bazı tarihçiler Osmanlıların ateşli silahları ilk kez Müslümanlığa geçen Hıristiyanlardan öğrenip kullandıklarını ve 1389'daki Kosova Meydan Muharebesi'ni bu silahların tahrip edici etkisi sayesinde kazandıklarını iddia ederler. Osmanlılar İstanbul'un fethi sırasında da ateşli silahlardan etkili bir şekilde faydalandılar ve bu sayede bin beş yüzyıllık Roma İmparatorluğu'nun son kalıntılarını son verdiler. Tarihçi Edward Gibbon *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü* adlı meşhur kitabında Konstantinopol'un son günlerini şöyle anlatır:

Kırk gün süren kuşatmanın ardından Konstantinopol'un kötü kaderini engellemenin artık bir yolu kalmamıştı. İyice küçülen askerî karargâh yerle bir olmuştu. Çağlar boyunca şehri saldırılardan koruyan surlar Osmanlı topçuları tarafından delik deşik edilmiş, bir sürü gedik açılmış, St. Romanus kapısının yanındaki dört kule yerle yeksan olmuştu... Hatlardan, kadirgârlardan ve köprüden, Osmanlı topçuları dört bir taraftan bombalıyorlardı. Karargâh ve şehir, Grekler ve Türkler her şey bir duman bulutu içindeydi ve bu dumanı dağıtacak tek şey ya Roma İmparatorluğu'nun kurtuluşu ya da yok oluşuydu. Tarihi kahramanların teke tek dövüşleri veya savaşlarla ilgili canlı detaylarla dolu efsaneler hayal gücümüzü büyüleyebilir ve duygularımızı harekete geçirebilir. Savaş becerilerinin evrimi zihnimizi besleyebilir ve öldürücü ama gerekli bir bilim olan askerlik bilimini geliştirebilir. Hâlbuki genel bir taarruzun tekdüze ve iğrenç görünümü kandan, dehşetten ve karışadan başka bir şey ifade etmez.⁴

4 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 3 (New York: Modern Library, tarih yok), 771.

Osmanlılar Safevîlere karşı da Çaldıran Savaşı'nda ateşli silahlar kullandılar. Hatalarından ders çıkaran Safevîler çok geçmeden kendileri de ateşli silahlar edinmeye başladılar.

Osmanlıların İstanbul'u fethinin (1453) tam da Yüz Yıl Savaşları'nın (aslında 116 yıl sürmüştür) sona erdiği yıl gerçekleşmiş olması ilginçtir. Nitekim bu savaşta olayların gidişatını tersine çeviren ve Avrupa kıtasında ayak basacak küçük bir yer dışında İngilizleri neredeyse tamamen geri çekilmeye zorlayan da Avrupa'nın en gelişmiş top imalatçıları olan Burgundialılar olmuştu. Demek ki, hiç değilse 1453'ten itibaren ateşli silahların kullanılması devletlerin varlığını sürdürmesi için olmazsa olmaz bir koşul haline gelmişti.

Ateşli silahları kullanmaya başlamaları Osmanlıların ve Safevîlerin bir yandan askerî himaye modelinin önemli özelliklerini benimserken, bir yandan da kendilerinden önceki devletlerin yaşadığı sıkıntıları aşmalarına imkân hazırladı. Tıpkı askerî himaye devletlerinin başında bir askerî şefin bulunması gibi, Osmanlıların başında da Osmanlı hanedanına mensup bir padişah bulunmaktaydı. Safevîlerde ise İsmail'in soyundan gelen bir şah aynı misyonu yerine getiriyordu. Ancak her ikisi de, önceki hükümdarların aksine, hükmettikleri toprakları oğulları arasında paylaştırmadılar. Bunu yapmak zorunda da değillerdi. Çünkü ateşli silahlar, istediğinde geniş imparatorluk topraklarında gücünü hissettirebilecek merkezî bir devletin kurulmasını mümkün kılmaktaydı.

Osmanlı padişahları ve Safevî şahları imparatorluk idaresinin merkezinde yer almakla birlikte, yönetim mekanizmasında yerine getirdikleri roller zamanla değişim gösterdi. Fetihlerin ilk aşamalarında hükümdarlar, aynı zamanda ordularının başında sefere çıkan askerî liderlerdi. Sefere çıkarlar, hatta savaş meydanlarında birbirleriyle karşı karşıya gelirlerdi. İki imparatorluk doğal sınırlarına ulaştığında (bazı tarihçilere göre bu daha XVII. yüzyılda gerçekleşmişti) artık hükümdarların böyle bir misyon yerine getirmeleri gerekmez oldu. Aslına bakıldığında, bitip tükenmez askerî seferler artık yeni gelir kaynakları sağlamadığından ve savaşların ekonomi dışı faydaları da ihmal edilebilecek kadar küçük olduğundan, eski savaş geleneğini sürdürmek tamamen devlete zarar veren bir hale de bürünebilirdi. Bu yüzden hükümdarlar askerî liderler olmaktan çıkıp güç sarhoşu bir bürokrasinin merkezindeki törensel simgeler haline geldiler. Hükümdarların göz önünden çekilmeleri ve sadece büyük simgesel öneme sahip dinî ve siyasi olaylarda zaman zaman kendilerini gösterir hale gelmeleri, simgesel konumlarını ve bürokrasinin kesintisiz işleyişini sürdürme yeteneğini daha da pekiştirdi.

Tarihçiler genellikle Osmanlı ve Safevî imparatorluklarının liderleri arasında savaşçı ruhun kaybolmasını "gerileme" olarak adlandırmışlardır. Hâlbuki bu bir gerilemeden ziyade sultan veya şahın fonksiyonundaki değişime işaret eden bir gelişmeydi. Aslına bakarsanız, devlet bir kez kurumlaşıp

istikrar kazandıktan sonra, bir liderin imparatorluğun gündelik işlerine ne kadar çok müdahale ederse o kadar çok sorun yaratacağı söylenebilir. Başkanları birçok gündelik işle ilgilenmediği için Amerikalıların ne kadar şanslı olduğunu bir düşünün. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Safevîlerin ve onların halefi olan Kaçarların uzun ömürlü olmalarının sebeplerinden biri de, değişen koşullara cevap verebilmeleri olmuştur. Nitekim XIX. yüzyılda sultanlar ve şahlar, imparatorluklarını Avrupa devletlerini model alarak yeniden yapılandırma planlarına direnen kemikleşmiş bir bürokrasiye karşı ipleri yeniden sıkıca ellerine almaya girişeceklerdir.

Osmanlı ve Safevî imparatorluklarını askerî himaye modeline bağlayan başka faktörler de vardır. Her iki imparatorluk da toplumu kendilerinden önceki askerî himaye devletleri gibi iki gruba ayırıyordu: Askerî sınıf ve askerî olmayan sınıf. Çoğu zaman askerî sınıfın mensupları sultanın veya şahın kulu olarak görülüyordu. Osmanlılar potansiyel asker ve bürokrat adaylarını Balkanlar'daki Hıristiyan tebaalarından seçtiler. Devşirme uygulaması olarak adlandırılan bu işlem, Balkan tarihçiliğinde hassas bir konudur. Günümüzde birçok Türk devşirme sürecine tamamen gönüllülüğe dayanan bir işlem olarak bakarken, Yunan bilim adamları tarafından yazılan tarih kitaplarında bu işlemde "çocuk kaçırma" olarak bahsedildiği bile olur. Gerçi İslâm Hıristiyanların ve genel olarak Ehl-i Kitap denilen bütün semavi din mensuplarının köleleştirilmesini yasaklar, ancak Osmanlılar son derece yaratıcı bir manevrayla bu yasağın etrafından dolanmayı başarmışlardır. Osmanlı fakihlerine göre Balkan Hıristiyanları Müslümanların daha önce karşılaştıkları Hıristiyanlardan farklıydılar. Zira öncekiler İslâm'dan habersizken Hıristiyan olmuşlardı, hâlbuki Balkan Hıristiyanları İslâm'ın gelişinden sonra Hıristiyan oldukları için hangi dini tercih edeceklerine daha doğru bir şekilde karar verebilirlerdi. Ayrıca devşirilen Hıristiyan çocuklarını gerçek anlamda köle saymak mümkün değildi, çünkü onlar meşru "savaş ganimeti" idiler. Şeriat neyi emrederse etsin, sonuçta devşirilenler İslâm'a geçtiler ve sıkı bir eğitim aldılar. Devşirilenlerden bir kısmı askerlikte istihdam edildi ve Yeniçeri Ocağı olarak bilinen Osmanlı piyade birliklerini oluşturdu, diğerleriye bürokrasiye alındılar. Bürokrasiye alınanlar devlet dairelerinde kâtip, hatta eyaletlerde vali bile olabiliyorlardı. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaası devşirildikten sonra imparatorluğun en yüksek mevkilerine gelebiliyordu.

Benzer bir süreç Safevî İmparatorluğu'nda da yaşandı. Şah Abbas (1588-1629) Kızılbaşların gücünü kırmak ve merkezi hükümeti güçlendirmek için Kafkasya'dan Gürcü, Ermeni, Çerkez vb. köleler ithal etti. Sadece 1616 yılı içinde İran'a getirilen Gürcü köle sayısı 130.000 idi. İran'da bu kölelere *gılman* deniyordu. Literatürde daha çok bu sözcüğün çoğulu olan *gulam* kullanılmaktadır. Şah Abbas bu köleleri bürokraside ve saray görevlerinde